

YAŞAM HAKKI VE ÇED: Çevresel Etki Değerlendirmesinin Etkisizleştirilmesi Yaşam Hakkına Tehdittir

Prof. Dr. Nükhet Yılmaz Turgut

Atılım Üniversitesi, Hukuk Fakültesi

Yaşam hakkı: Bu hak, insan haklarının tarihsel gelişiminde ilk kategori olarak ortaya çıkan klasik (kişisel) hakların başında yer aldığı gibi bütün insan hakları açısından “ilk ve öncül” (önde gelen- *primary, prime*) hak niteliğindedir. Hakkın anlamı da, özü de “var olmak”, hayatta kalmaktır. Bu öz, birbirinden beslenen bazı gerçekleri beraberinde getirir. Şöyle ki, çoğu temel hak için geçerli olan hak ve hürriyet kavramlarının örtüşmesi burada geçerli değildir. Kendi grubundaki birçok hak anayasalarda hürriyet (özgürlük) kavramı ile belirtilirken yaşam hakkı için böyle bir ifade (yaşam hürriyeti) kullanılmaz. Bu hukuki gerçeğin önemli somut sonucu, intiharın bir hak olmayışı (intihar etmek isteyen kişinin devletten ve başkalarından, intiharı için gerekenleri sağlamalarını hukuken isteyemeyeceği) ve devletin de intihar girişimleri karşısında tepkisiz (umursamamak, önlememek gibi) kalamayacağıdır.

Yaşam hakkının geleneksel kapsamı: Yaşam hakkının kapsamı anayasalarla değil, yargı içtihatları ile zaman içinde belirlenmiş; bu kapsamın netleştirilmesi ve zenginleşmesine koşut olarak devletin yükümlülükleri de giderek netleşip genişlemiştir. Devletin ilk baştaki “negatif” (saygı gösterme: müdahale etmememe) yükümlülüğüne “pozitif” (hareketsiz kalmama: yapma, yerine getirme) yükümlülük eklenmiş; her ikisinin kapsamına da geleneksel çerçevenin dışına çıkan yeni boyutlar dâhil edilmiştir. Bireyin yaşamına doğrudan ve dolaylı olarak vermekten “kaçınma” (kısaca öldürmeme) negatif yükümlülüktür. İdam cezasının Avrupa Konseyi ülkelerinde zamanla kaldırılmasının nedeni de budur. Ayrıca bu bağlamda devlet yaşamı tehdit eden ve ölüm sonucuna yol açabilecek faaliyetleri yapmaktan (fiziki-doğrudan- şiddet, potansiyel şiddet) da kaçınacaktır. Ciddi bir hastalığı olan kişinin hapishanede tutulması da şiddet kapsamında sayılmıştır.

Pozitif yükümlülük ise devletin “koruma” yükümlülüğünü kapsar. Koruma, yaşama yönelik tehditlerin önlenmesi için gereken tedbirlerin alınmasıdır. Güvenlik güçlerinin faaliyetlerinin yakından ve sıkı şekilde kontrolü bunlar arasındadır. Devlet hak sahibini kendisine karşı da koruyacaktır; intihar olasılığını hesaba katma ve bu girişimler karşısında sessiz kalmama bunun tipik örneği olup bu yükümlülük özellikle gözaltındakiler ve tutuklular yönünden özel önem taşır. Koruma yükümlülüğü gerçek kişiler ile devletler de dâhil tüzel kişilerden gelebilecek tehditlerin önlenmesini de içerir. Öldürme suçlarında etkili bir soruşturma ve cezalandırma sistemi uygulama, koruma görevlisi verme, sığınma evleri hazırlama, ölüm cezası uygulayan ülkeye göndermeme, koruma yükümlülüğünün bu boyutuna giren önemli örneklerdir. Kimi tehditlerin önlenmesi yardımı gerektirdiğinden (tutuklulara elverişli tıbbi yardım sağlama gibi) koruma, dar anlamının ötesine uzanarak yardımı da içermektedir¹.

Çevre sorunsalı bağlamında yaşam hakkı- yeni boyut: Koruma yükümlülüğüne giren son boyut, yaşam hakkının çevre koşullarından kaynaklanan tehditlerden korunmasıdır. Çevre hakkının, anayasamız dâhil, birçok ulusal ve evrensel metinde yaşam hakkı ile bağlantı kurularak düzenlenmesi (*T.C. AY. Madde 56: Herkes sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama*

hakkına sahiptir) de bu boyutu ve önemini gösterir. Bu bağlamdaki örnekler, sosyal bir hak olan sağlık hakkının çevre ile yakın ilişkisini de ortaya koyan çok genel çerçeveyi kapsar. Burada çevreye yapılan müdahaleler (çevresel bozulmalar) nedeniyle sağlık ve yaşama yönelik tehditler söz konusudur. Fabrikalar, maden arama faaliyetleri, nükleer ve termik santraller ile kimyasal silahların testinden ve nükleer denemelerden çıkan ya da yayılan zehirli ya da tehlikeli madde veya atıklar, hidroelektrik santral projelerinin sebep olduğu seller bu tehditlerin Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) kararlarına yansımış örneklerindedir. Bu bağlamda “yaşam hakkının ihlâli” olarak kabul edilen ilk önemli karar, İstanbul Ümraniye çöplüğündeki metan gazı patlamasının yarattığı ölüm olayına ilişkindir². AİHM burada Türkiye’nin çöp depolama alanının yarattığı riski önlemediği gibi mağdurları “böyle bir riskin varlığından haberdar etme” yükümlülüğünü de yerine getirmediğine hükmetmiştir.

Çevre sorunsalının çözümündeki temel ilke- önleme: Çevre sorunlarının çevre üzerinde yarattığı çoğu olumsuz etkinin “kalıcı olması” (giderilememesi) gerçeği önleme ilkesini çevre hukukunda vazgeçilemez kılmıştır. Bunun net anlamı, olumsuz sonuçlar ortaya çıkmadan gerekli tedbirleri alarak bunların ortaya çıkmasına engel olmaktır. Kalıcı olmanın (çevresel varlıklar-canlı sağlığının yokolması, ”geri dönüşü olmayacak şekilde” bozulması) acı örnekleri nükleer santral, tanker ve kimyasal tesis kazaları ile maden çıkarma faaliyetleri gibi değişik alanlarda görülmüştür. Konunun bu önemi, önleme ilkesinin zamanla geliştirilerek “ihtiyat ilkesi” ile tamamlanmasını zorunlu kılmıştır. Buradaki yeni boyut, bilimsel belirsizlik olan tehditlere (risklere) karşı da tedbirlerin alınmasıdır³.

Önleme ilkesinin uygulanmasındaki temel araç- ÇED: Önleme ilkesinin “ihtiyata” da uzanan geniş anlamındaki “engel olmanın” sağlanması için, tedbirlerin insan faaliyetlerinin en erken aşamasında alınması zorunludur. ÇED de bu amaç için geliştirilmiş teknik bir araç olup çevre üzerinde önemli olumsuz etkisi olabilecek faaliyetlerin (maden arama, enerji santralleri-nükleer, termik, hidroelektrik, rüzgâr-, taşocakları, havaalanları gibi) bu etkileri ile bunları önleyici tedbirlerin belirlenmesi demektir. Zamana yayılan ve farklı aşamaları içeren bir süreç şeklinde olan bu belirlemede, halkın görüşlerinin de aşamalara uygun olarak alınması zorunludur. Buradaki kilit nokta, bu belirlemenin, ilgili faaliyete yetkili birimlerce izin verilmeden önce yapılması ve iznin de tedbirlere ilişkin koşullara uymak kaydıyla verilmesidir⁴. Böylece, gelecekte (faaliyet gerçekleştirildikten sonra) ortaya çıkabilecek ve giderilmesi de mümkün olmayan olumsuz sonuçlar (yaşama yönelik tehditler-riskler-) önlenmektedir.

ÇED’nin etkisizleştirilmesi: İnsan - çevre sağlığı ve tüm canlı yaşamının *sürdürülebilirliği* açısından oynadığı önemli role karşın, ÇED ülkemizde çeşitli yollarla etkisizleştirilmektedir. Mevzuatta olumsuz değişiklikler yapılması (bazı faaliyetleri ÇED’nin kapsamından çıkarma, geçici maddeler ile zamana bağlı muafiyetler getirme, koşulları-yükümlülükleri hafifletme) bunlardan birisi olup en yeni örneği **Ekim başında TBMM’ne getirilen “torba” yasa tasarısıdır (madde 54)⁵. Hukuka ve Anayasa madde 56’ya açıkça aykırı olan bu hükümde, yine maden çıkarma alanında yeni bir muafiyete (ÇED işlemleri en geç 3 ayda bitirilmezse ilgili izin başvuruları için olumlu karar verilmiş sayılacağı) kapı açılmıştır. ÇED mevzuatının gerektiği gibi uygulanmaması (raporların yeterlilik ve**

objektiflik niteliklerini taşınamaması, halkın görüşlerinin gerektiği şekilde dikkate alınmaması) ile yargı organlarının yürütmeyi durdurma ve iptal kararlarına uyulmaması da diğer etkisizleştirme yollarıdır. “Yargı bağımsızlığı ve tarafsızlığı” ilkesinden uzaklaşılmasına koşut olarak bu tür kararların giderek verilememesi de etkisizleştirmedeki son halkalardandır.

ÇED’nin etkisizleştirilmesinin sonucu-yaşam hakkının tehdidi: ÇED’ni etkisizleştirmek önleme ilkesini ve onun tüm canlı yaşamı için sağlayacağı “vazgeçilemez” yararları hiçe saymaktır. Çünkü etkisizleştirmek, çevre üzerinde, yaşam hakkını doğrudan ve dolaylı tehdit eden olumsuz etkiler bırakacak faaliyetlere, yeterli tedbir alınmasa da izin verilmesi, kısacası tehditlerin önlenmemesi demektir. Bu olumsuz sonuç, bütün canlılar için “yaşam-destek işlevi” gören ekosistemler, yaşamı birebir etkileyen tarım alanları ile deprem riski olan yörelerdeki (Kaz Dağları, Karadeniz yaylaları, Karadeniz ve Akdeniz dereleri, Çaldağı gibi ormanlık alanlar) faaliyetler (maden çıkarma; nükleer, termik ve hidroelektrik santral kurma; taş ocağı; “yeşil yol”) açısından çok belirgindir. Bu nedenle, bu tür izinlerin, yerel halkın haklı protestolarına konu olmuş ve mahkemelere de taşınmış örneklerinin giderek artması doğal bir sonuçtur.

Sonuç-acı ve görülmek istenmeyen gerçek: ÇED’nin etkisizleştirilmesiyle sağlanmak istenen menfaat, çevre hukukunun amacı olan “genel menfaat”i değil, sınırlı kesimlerin menfaatini yansıtmaktadır. Buradaki yadsınamaz gerçek, bu menfaatin kısa dönemli olduğu ve ÇED’ni etkisizleştirmesinin yarattığı risklerin, bu menfaat sahipleri ile etkisizleştirmeye şu ya da bu ölçüde katkısı olanlar için de geçerli olduğudur. Kısacası görülmek istenmeyen acı gerçek “binilen dalın kesildiğidir”.

¹ AİHM’nin içtihatlarında belirtilen bu yükümlülüklerin önemli bir kısmı Türkiye ile ilgili başvurularda verilmiştir. Bu kararlar için bkz. A.R. Mowbray, *The Development of Positive Obligations Under the European Convention on Human Rights by the European Court of Human Rights*, Oxford- Portland Oregon 2004, 8-38.

² Öneriyıldız v. Turkey, Application no: 48939/99 (Eur. Ct.H.R. 2004).

³ Nükhet Y. Turgut, *Çevre Politikası ve Hukuku*, İmaj Yayınevi, 3. Baskı, s. 205-06 ve 125-26.

⁴ İbid., s.243-44.

⁵ Bazı Vergi Kanunları ile Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Tasarısı”. 27.09.2017.